

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Τα φύλα και η συμμετοχή τους στο ποιμαντικό και συμβουλευτικό έργο

Εισαγωγικά

Η χριστιανικής Εκκλησία από τα πρώτα χρόνια της υπάρξεως της υπήρξε μία πηγή ελευθερίας για τις γυναίκες, αφού δε δέχθηκε κανενός είδους διαχωρισμό ή ανισότητα: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλάτας, 3, 28), όπως διακήρυξε ο Απόστολος Παῦλος. Ο ίδιος ο Χριστός είχε αναδείξει πολλές φορές το γυναικείο φύλο (βλ. λήμμα φύλο και θεολογία). Παρόλα αυτά, μία πατριαρχική κουλτούρα, «κληρονομιά» του ιουδαϊκού και ελληνορωμαϊκού κόσμου, πέρασε ως ένα βαθμό στη ζωή της Εκκλησίας και επηρέασε και τους θεσμούς της.

Η δράση των γυναικών στην αρχαία Εκκλησία

Η ιεραποστολική δράση, η λειτουργική και κοινωνική πράξη και η εν γένει ζωή των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων οδηγούν, για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία, στην έξοδο της γυναίκας από το σπίτι, καθώς πλάι στον παραδοσιακό ρόλο της συζύγου και μητέρας αναλαμβάνει η γυναίκα στη χριστιανική Εκκλησία και άλλους ρόλους ή λειτουργήματα, όπως της ιεραποστόλου, της χαρισματούχου, της συνεργάτιδας¹ των αποστόλων και αργότερα της διακόνισσας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αμφιταλάντευσης της χριστιανικής εκκλησίας ανάμεσα στις δύο πραγματικότητες, στα πρώτα του βήματα, αποτελεί η περίπτωση του αποστόλου Παύλου. Από τη μία δηλώνει ότι στη νέα πραγματικότητα δεν υπάρχει διάκριση ανδρών-γυναικών (Γαλάτας 3, 28), από την άλλη ακολουθώντας το παράδειγμα της εβραϊκής συναγωγής δεν επιτρέπει στις γυναίκες να κηρύττουν στην Εκκλησία (Α΄ Κορινθίους 14, 34-35), ούτε φυσικά να γίνονται ιερείς (Α΄ Τιμόθεον 3, 2), επιτάσσει να φέρουν κάλυμμα στο κεφάλι όταν προσέρχονται στην Εκκλησία παρόλα αυτά, όμως, ο ίδιος δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να

¹ Παράδειγμα η Αγία Θέκλα συνεργάτις των αποστόλων ανέπτυξε μεγάλη ιεραποστολική δράση και πολλούς οδήγησε στη νέα πίστη στο Ικόνιο και γι' αυτό θεωρήθηκε «πρωτομάρτυρας και πρώταθλος» μεταξύ των γυναικών.

προφητεύουν (Α΄ Κορινθίους 11, 2-16).² Ο ίδιος ο Παύλος αναφέρεται συχνά σε γυναίκες ιεραποστόλους, όπως η Φοίβη «η διακόνισσα» και η Πρίσκιλλα³ (Ρωμαίους 16, 1-5) και σε πολλές άλλες, με εγκωμιαστικά λόγια για τη δράση τους.

Η «καθαρολογία» του Ιουδαϊσμού, σχετικά με τους γυναικείους βιολογικούς κύκλους, πέρασε και μέσα στις αντιλήψεις της Εκκλησίας. Στις αντιλήψεις αυτές, δεν πρέπει να βλέπουμε πάντα την υποτίμηση της γυναίκας. Υπάρχει μία στάση σεβασμού των βιολογικών λειτουργιών της γυναίκας, τις οποίες η Εκκλησία τις περιέβαλλε με κάποια προσοχή, δεχόμενη και τις φυσικές αναστολές που έχουν οι ίδιες οι γυναίκες π.χ. για προσέλθουν στη Θεία Κοινωνία.

Τα φύλα και η συμμετοχή τους στο ποιμαντικό και συμβουλευτικό έργο της Εκκλησίας

Σε εποχές καθαρά πατριαρχικές και ανδροκρατούμενες κάποιες γυναίκες αναδεικνύονται σε συνεργάτιδες και συμβούλους Πατριαρχών (όπως η οσία Ολυμπιάδα η διακόνισσα⁴) ξεχωρίζουν, όμως και ως πνευματικοί οδηγοί ανδρών και γυναικών της εποχής τους, (όπως η οσία Ανθούσα⁵).

Μορφές αγίων, ανδρών και γυναικών, είναι παρούσες ενεργώς ως λαϊκοί – πιστοί και στο ποιμαντικό έργο της εκκλησίας.⁶ Ένα τέτοιο παράδειγμα στη νεότερη Ελλάδα αποτελεί η οσία Φιλοθέη η Αθηναία. Η προσφορά της υπήρξε τεράστια και ακόμη και μετά από πέντε αιώνες σήμερα τα τοπωνύμια που φέρουν το όνομα της στην Αθήνα είναι πάρα πολλά, γεγονός που αποδεικνύει την αναγνώριση των απλών ανθρώπων στο πρόσωπο της. Η οσία Φιλοθέη η Αθηναία έζησε στην Αθήνα τον 16^ο αι. μ.Χ. Τέλεσε πλήθος από αγαθοεργίες και άσκησε το συμβουλευτικό έργο σε άντρες και γυναίκες.⁷ Μάλιστα θεωρείται ως μία από τις πρώτες ελληνίδες φεμινίστριες, αφού αγωνίστηκε για τα δικαιώματα και την προστασία των γυναικών

² Για τους στίχους αυτούς υπάρχει ειδική μελέτη της Ευ. Αδαμτζίλογλου (1989), Η γυναίκα στη θεολογία του Αποστόλου Παύλου, Ερμηνευτική ανάλυση του Α΄ Κορ. 11, 2-16, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

³ Μάλιστα η τελευταία προηγείται στην προσφώνηση από τον σύζυγό της Ακύλα «Χαιρετήστε την Πρίσκιλλα και τον Ακύλα, τους συνεργάτες μου εν Χριστώ Ιησού» (Ρωμαίους 16, 5)

⁴ Η μνήμη της εορτάζεται στις 25 Ιουλίου, για το βίο της βλ. Παν. Στάμου (1997), Γρηγορίου Θεολόγου και Ιωάννου Χρυσοστόμου Παραίνεσεις προς Ολυμπιάδα, Αθήνα, σ. 14.

⁵ Τη μνήμη της Αγίας εορτάζουμε στις 27 Ιουλίου.

⁶ Ιδιαίτερα για τη συμμετοχή της γυναίκας στο ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας βλ. ομότιτλο άρθρο της Βαρβάρας Χ. Γιαννακοπούλου (2004) στο τιμητικό αφιέρωμα για τον Κ. Δ. Μουρατίδη, Αθήνα, σ. 911-920. Πρβλ. και τις συμβολές της επίκουρης καθηγήτριας Δήμητρας Κούκουρα (2001), «Η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη Θεολογία» και του καθηγητού Ιω. Πέτρου(2001), «Φύλο, κοινωνικοί ρόλοι, Ορθοδοξία στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα» στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας τ. 11, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 191-198 και 253-263.

⁷ Βίκτωρος Ματθαίου, Μέγας Συναξαριστής, τ. Β΄, σ. 439.

της εποχής της καθώς και για την σχολική και επαγγελματική εκπαίδευση των νεαρών γυναικών. Μαρτύρησε από τους Τούρκους κατακτητές της εποχής επειδή κήρυσσε την Ορθόδοξη πίστη.

Η άσκηση της συμβουλευτικής στον χώρο του ορθόδοξου χριστιανισμού δεν είναι μόνο ανδρικό προνόμιο ούτε περιορίζεται μόνο σε ιερείς. Στις μέρες μας ασκούν συμβουλευτικό έργο λαϊκοί θεολόγοι (άντρες και γυναίκες), κατηχητές/κατηχήτριες, μοναχοί και μοναχές. Τα αποφθέγματα των μητέρων (ασκητριών), δηλαδή τα μητερικά⁸ που κυκλοφορούν κάνουν πλέον τους θεολόγους να μιλούν και για πνευματική μητρότητα. Αρκετές φορές μάλιστα σήμερα (ιδιαίτερα σε γυναικεία μοναστήρια) ακούγεται στο τέλος της Θείας Λειτουργίας το «Δι' ευχών των Αγίων Πατέρων και Μητέρων ημών...»

Η ιερωσύνη των γυναικών

Η φεμινιστική θεολογία που αναπτύχθηκε στη Δύση κάτω από την πρόκληση του φεμινιστικού κινήματος, έχει επηρεάσει και τις Χριστιανικές Εκκλησίες που επιχειρούν την επαναπροσέγγιση της θέσης και του ρόλου της γυναίκας στην Εκκλησία. Στο πλαίσιο αυτό αντιμετωπίζουν σήμερα και το αίτημα για την άρση του αποκλεισμού της γυναίκας από την ιερωσύνη.⁹ Το θέμα αυτό βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του διαλόγου μεταξύ των χριστιανικών Εκκλησιών τείνει να προσλάβει διαστάσεις οξύτατου προβλήματος και διαμάχης μεταξύ των Εκκλησιών. Είναι γνωστό ότι η Ορθόδοξη και Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία τηρούν αρνητική στάση στο θέμα της χειροτονίας των γυναικών, ενώ η Αγγλικανική Εκκλησία και οι Εκκλησίες του ευρύτερου Προτεσταντικού χώρου έχουν προβεί στη χειροτονία γυναικών και στους τρεις βαθμούς της ιερωσύνης.

Σαφώς, για την Ορθόδοξη Εκκλησία επί του παρόντος δεν υπάρχει θέμα χειροτονίας των γυναικών στους δύο ανώτερους βαθμούς της ιερωσύνης, όμως υπάρχουν σήμερα αρκετοί θεολόγοι και κληρικοί που βλέπουν θετικά τη χειροτονία γυναικών διακονισσών. Το 1988 στη Ρόδο Διορθόδοξο Θεολογικό Συνέδριο είχε ως θέμα του: «Η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τα περί χειροτονίας των γυναικών». Τα υπ' αρ. 32-55 συμπεράσματα του Συνεδρίου τονίζουν ότι πρέπει

⁸ Δ.Γ. Τσάμη (επιμέλεια 1990-96) Μητερικών: διηγήσεις και βίοι των αγίων μητέρων της ερήμου ασκητριών και οσίων γυναικών της ορθόδοξου εκκλησίας, Θεσσαλονίκη (τόμοι 6). και Π.Β. Πάσχου (επιμέλεια, 1990) Νέον Μητερικόν. Άγνωστα και ανέκδοτα πατερικά και ασκητικά κείμενα περί τιμίων και αγίων Γυναικών, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα.

⁹ Γιοκαρίνη διατριβή

να αναβιώσει «η τάξη των διακονισσών» και η χειροτονία τους, γιατί μία «τέτοια αναβίωση θα αντιπροσώπευε μία θετική ανταπόκριση στις πολλές ανάγκες και τα αιτήματα του συγχρόνου κόσμου».¹⁰

Σύγχρονα αιτήματα

«Η ποιμαίνουσα Εκκλησία, κατά την Καίτη Χιωτέλη, θα πρέπει να δώσει κάποτε το λόγο στο λογικό της ποιμνίο για την αντιμετώπιση από κοινού των σημερινών και φλεγόντων ζητημάτων. Πότε, επιτέλους γράφει, θα βρει και η γυναίκα τη σωστή θέση και αποστολή της στην ανανέωση της Εκκλησίας;»¹¹ Ειδικότερα όταν γίνεται λόγος για το θέμα «η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία», πίσω απ' αυτό δεν κρύβεται αναγκαστικά το αίτημα της ιερωσύνης των γυναικών.¹² Η παρούσα ανάγκη για την Εκκλησία της Ελλάδος, που επισημαίνεται από γυναίκες και άντρες θεολόγους είναι να λειτουργήσει η Εκκλησία ως ζωντανό σώμα με τη συμπερίληψη των λαϊκών στη διοίκηση και το έργο της.¹³ Θεωρείται, επομένως, ότι η περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην ζωή της Εκκλησίας αποτελεί μέρος της υποτίμησης του λαϊκού στοιχείου (δηλαδή ανδρών και γυναικών) στο ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας.¹⁴

¹⁰ Σύμφωνα με την παράδοση της αρχαίας Εκκλησίας οι διακόνισσες καθιερώνονταν στο εκκλησιαστικό λειτουργήμα τους με χειροτονία, η οποία ήταν ανάλογη προς τη χειροτονία του ανωτέρου κλήρου και γίνεται μέσα στο ιερό βήμα και μπροστά στην Αγία Τράπεζα, κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. **Ευαγγέλου Θεοδώρου**, Για το θεσμό των Διακονισσών στην αρχαία Εκκλησία βλ., να βρώ έργο του

¹¹ Κ. Χιωτέλη (1990) Η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία, στο περ. «Σύναξη» τ.36 σ. 33-45 και της ίδιας (1994) Η συμμετοχή της γυναίκας στη ζωή και το έργο της Εκκλησίας, περ. Καθ' οδόν τ.9 σ. 113-122.

¹² Βλ. σχετικά στο άρθρο Κ. Καρκαλά-Ζορμπά, Υπάρχει θέση στην Ορθοδοξία για μια Φεμινιστική Θεολογία; Στα Πρακτικά: Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος (2004) *Φύλο και θρησκεία*. Η θέση της γυναίκας στην εκκλησία: εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Οι εισηγήσεις φιλοξενούνται και στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/28/44/1/1/lang.el/>

¹³ Π. Καζλάρη (2004). Θρησκείες και Γυναίκα: Το πρόβλημα της Βίας και του Φονταμενταλισμού Στα Πρακτικά: Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος (2004) *Φύλο και θρησκεία*. Η θέση της γυναίκας στην εκκλησία: εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Οι εισηγήσεις φιλοξενούνται και στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/28/44/1/1/lang.el/> Επίσης για το θέμα της συμμετοχής των λαϊκών στο ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας βλ. Α.Μ. Σταυρόπουλου (1998), *Επιστήμη και Τέχνη της Ποιμαντικής*, εκδ. Αρμός,

¹⁴ Ελένη Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη(2004). Η Συμμετοχή των Γυναικών στη Ζωή της Εκκλησίας: μια ακόμη Υποτίμηση του Λαϊκού Στοιχείου; Πρακτικά: Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος (2004) *Φύλο και θρησκεία*. Η θέση της γυναίκας στην εκκλησία: εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Οι εισηγήσεις φιλοξενούνται και στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/28/44/1/1/lang.el/>

Σύγχρονες πρωτοβουλίες και προβληματισμός της Ορθόδοξου Εκκλησίας όσον αφορά τη συμμετοχή των γυναικών στο έργο της

Στον ορθόδοξο εκκλησιαστικό χώρο τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αρκετά βήματα πάνω στο υπαρκτό πρόβλημα ότι οι γυναίκες που αποτελούν την πλειοψηφία των εκκλησιαζομένων «παρακολουθούν» όσα συμβαίνουν στο χώρο της εκκλησιαστικής ζωής, χωρίς να μπορούν να συμμετέχουν και να υπηρετούν την Εκκλησία σύμφωνα με τα χαρίσματα και τις ικανότητες που τους έχουν δοθεί. Συγκεκριμένα:

- Συνέδριο Ορθοδόξων Γυναικών στο Μοναστήρι της «Αγάπια» στη Ρουμανία, (1976), με θέμα «Ορθόδοξες γυναίκες. Ο ρόλος και η συμμετοχή τους στην Ορθόδοξη Εκκλησία».
- Διορθόδοξο Θεολογικό Συνέδριο στη Ρόδο, (1988), με θέμα «Η θέσις της γυναικός εν τη Ορθόδοξω Εκκλησία και τα περί χειροτονίας των γυναικών».
- Δεύτερη Διεθνής Σύσκεψη Ορθοδόξων Γυναικών (1990), στην Ορθόδοξο Ακαδημία Κρήτης, με θέμα: «Εκκλησία και Πολιτισμός».
- Συμμετοχή στη «Δεκαετία των Εκκλησιών σε αλληλεγγύη με τις γυναίκες» (1988-1998) του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών.
- Διορθόδοξο Ευρωπαϊκό Συνέδριο στην Ιερά Μητρόπολη Θηβών και Λεβαδίας (1994), με θέμα «Η Ορθόδοξη Γυναίκα στην Ενωμένη Ευρώπη».¹⁵
- Δύο Συνέδρια Ορθοδόξων και Παλαιοκαθολικών θεολόγων στη Λειβαδιά και στην Πολωνία (1996), με θέμα «Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία και η χειροτονία των γυναικών ως οικουμενικό πρόβλημα».
- Δύο Συνέδρια στη Δαμασκό (1996) και στην Κωνσταντινούπολη (1997) με θέμα «Διακρίνοντας τα σημεία των καιρών».
- Δημιουργία Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Γυναικείων Θεμάτων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (2002) με υπεύθυνο τον Αρχιμ. Πλάτωνα Κρικρή.¹⁶
- Α΄ και Β΄ Συνδιάσκεψη Γυναικών Εκπροσώπων Ιερών Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος 2004 στη Χαλκίδα και 2005 στη Θεσσαλονίκη με κεντρικό θέμα «Ο σύγχρονος ρόλος της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία».¹⁷

¹⁵ Αγ. Χαραμαντίδη, Αρχιμανδρίτη (επιμέλεια, 2001). Πρακτικά Διορθόδου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Εκδ. Επέκταση, Θήβα.

¹⁶ Εξαιρετικά ενδιαφέροντα άρθρα και ανακοινωθέντα της Ι. Συνόδου μπορεί κανείς να αναγνώσει στην ιστοσελίδα της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Γυναικείων Θεμάτων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/woman/woman.htm>

Στα συμπεράσματα των Συνεδρίων αυτών, αναγνωρίζεται ότι οι γυναίκες μπορούν να αναλάβουν: 1) Εκκλησιαστική διοίκηση, συμμετοχή σε σώματα λήψης αποφάσεων σε επίπεδο ενορίας, επισκοπής και εθνικής Εκκλησίας. 2) Παιδεία και χριστιανική αγωγή σε όλα τα επίπεδα. 3) Κάθε είδους κοινωνική μέριμνα. 4) Πνευματική καθοδήγηση εγγάμων ζευγαριών και οικογενειών, προπαρασκευή για το βάπτισμα. 5) Αναγνώστριες, ψάλτριες, διευθύντριες χορωδιών, αγιογράφοι. 6) Να εκπροσωπήσουν τις τοπικές Εκκλησίες στην οικουμενική κίνηση. 7) Να συνδράμουν την Ορθόδοξη Εκκλησία με τις δημοσιεύσεις τους και τη συμβολή στο χώρο των μέσων επικοινωνίας.

Συμπεράσματα

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία η γυναικεία παρουσία ενδυναμώνεται μέσα από την πλειάδα των Αγίων Γυναικών, Οσίων, Ισαποστόλων, Μαρτύρων, Οσιομαρτύρων, Μεγαλομαρτύρων, οι οποίες, με κορυφή την Παναγία και Μητέρα του Χριστού και Υιού του Θεού, έχουν ιδιαίτερη θέση στην Αγιογραφία και Υμνογραφία της Εκκλησίας, αλλά και άφησαν το δικό τους στίγμα στην Ορθόδοξη Θεολογία. Τα τελευταία χρόνια, πλέον, γυναίκες συμμετέχουν σε πολλές εκφάνσεις του ποιμαντικού έργου, προσφέροντας πολλές υπηρεσίες ανάλογα με τα χαρίσματα τους στο έργο της Εκκλησίας.

Βιβλιογραφία

- Αδαμτζίλογλου Ευ. (1989), Η γυναίκα στη θεολογία του Αποστόλου Παύλου, Ερμηνευτική ανάλυση του Α΄ Κορ. 11, 2-16, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη. [αυτοτελές έργο]
- Αδαμτζίλογλου Ευ. «Φεμινιστική Θεολογία, Ρήξη ή γέφυρα με την ελληνορθόδοξη παράδοση;», Περ. *Καθ' οδόν*, τεύχ. 9, Σεπτ.-Δεκ. 1994, σ. 25-35. [άρθρο σε περιοδικό]
- Αδαμτζίλογλου Ευ. «Η σύγχρονη φεμινιστική θεολογία ως επικαιρότητα θεολογικής προσέγγισης» στο περ. *Τόλμη*, τεύχος 16, Φεβρουαρίου 2002 και στον ιστότοπο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/woman/woman_femin.html [άρθρο σε περιοδικό, ιστοσελίδα]
- Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος (2004) *Φύλο και θρησκεία*. Η θέση της γυναίκας στην εκκλησία: (χειμερινό πρόγραμμα 2002-2003,

¹⁷ Τα Πρακτικά των δύο αυτών διασκέψεων εκδόθηκαν από τον Κλάδο Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος το 2007.

- εποπτεία Π. Καλαϊτζιδης – Ν. Ντόντος), εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Οι εισηγήσεις φιλοξενούνται και στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/28/44/1/1/lang.el/> [συλλογικό έργο, ιστοσελίδα]
- Γιαννακοπούλου (2004) στο τιμητικό αφιέρωμα για τον Κ. Δ. Μουρατίδη, Αθήνα, σ. 911-920. Πρβλ. και τις συμβολές της επίκουρης καθηγήτριας Γιανναρά Χρ. (1970). *Η ελευθερία του ήθους*, εκδ. Αθηνά, Αθήνα. [αυτοτελές έργο]
- Γιαννουλάτου Αν. (Αρχ. Αλβανίας 2000). *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, εκδ. Ακρίτας, σ. 99-100. [αυτοτελές έργο]
- Γιοκαρίνη Κ. (1995). *Η Ιερωσύνη των γυναικών στο πλαίσιο της Οικουμενικής Κίνησης*, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη. [διδασκαρική διατριβή]
- Γιοκαρίνη Κ. (2002). «Η θεολογική σημασία του φύλου στην ενσάρκωση του Θεού Λόγου», στο *Επιστημονική Παρουσία Εστίας θεολόγων Χάλκης*, τομ. Ε΄, Αθήνα, σ. 221-265.
- Γρατσέα Γ. λήμμα «γυνή» στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1964, σ. 848-853. [λήμμα σε θρησκευτική εγκυκλοπαίδεια]
- Δελικωνσταντή Κ. (1992). «Τα δικαιώματα του ανθρώπου μεταξύ Διαφωτισμού και Χριστιανισμού», στο *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης*, τ. Ε΄, Αθήνα, σ. 303-319. [άρθρο σε συλλογικό έργο]
- Δελικωνσταντή Κ. (επιμέλεια 2002), *Φύλο και Παιδεία*, Φάκελος Τμήμα Θεολογίας Παν. Αθηνών. [συλλογικό έργο]
- Ευδοκίμωφ Π. χ.χ., *Η γυναίκα και η σωτηρία του κόσμου*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη. [αυτοτελές έργο μεταφρασμένο]
- Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Γυναικείων Θεμάτων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος ανακοινωθέντα της Ι. Συνόδου και άρθρα στον ιστότοπο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/woman/woman.htm> [ιστοσελίδα με ανακοινωθέντα άρθρα]
- Θεδώρου Ευ. (1989). *Χριστιανισμός και Φεμινισμός*, Αθήνα. [αυτοτελές έργο]
- Jensen A. (1994). «Φεμινιστική Θεολογία, Γυναικεία έρευνα και η Χριστιανική Παράδοση», μετάφραση Μ. Κωνσταντίνου, Περ. *Καθ' οδόν*, τεύχος 9, Σεπτ-Δεκ., σ. 11-23. [άρθρο σε περιοδικό]
- Καζλάρη Πηγής (2004). Οι γυναίκες απέναντι στο φαινόμενο του κληρικαλισμού και του φονταμενταλισμού στην ορθόδοξη Εκκλησία. Στα Πρακτικά: Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ι.Μ. Δημητριάδος εισηγήσεις στο χειμερινό πρόγραμμα: *Φύλο και θρησκεία. Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία* εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Επίσης στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/78/35/lang.el/>
- Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β. (1992). *Η γυναίκα στην καθ' ημάς Ανατολή*, Αθήνα. [αυτοτελές έργο]
- Καρκαλά-Ζορμπά Κ. (2004). Υπάρχει θέση στην Ορθοδοξία για μια Φεμινιστική Θεολογία; Στα Πρακτικά Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ι.Μ. Δημητριάδος εισηγήσεις στο χειμερινό πρόγραμμα: *Φύλο και θρησκεία. Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία* εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Επίσης στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/78/35/lang.el/>
- Καρρά Β.Π. (1991). *Η οντολογία της γυναίκας κατά τις ελληνικές πατερικές ερμηνείες της Γενέσεως* (διδασκαρική διατριβή).
- Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη Ελ., Φεμινιστική Θεολογία: Το όραμα του «ουκ ένι άρσεν και θήλυ», στο συλλογικό έργο με επιμέλεια Κ. Δελικωνσταντή (2002) *Φύλο και Παιδεία*, Φάκελος Τμήμα Θεολογίας Παν. Αθηνών, σ. 105-116. [άρθρο σε συλλογικό έργο]

- Κασελούρη-Χατζηβασιλειάδη Ελ. (2003). *Φεμινιστική ερμηνευτική: Feminist hermeneutics: ο παράγοντας «Φύλο» στη σύγχρονη βιβλική ερμηνευτική*, Εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη. [αυτοτελές έργο]
- Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη Ελ. (2004). Η Συμμετοχή των Γυναικών στη Ζωή της Εκκλησίας: μια ακόμη Υποτίμηση του Λαϊκού Στοιχείου; Στα Πρακτικά Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Ι.Μ. Δημητριάδος εισηγήσεις στο χειμερινό πρόγραμμα: *Φύλο και θρησκεία. Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία* εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα. Επίσης στον ιστότοπο: <http://www.acadimia.gr/content/view/78/35/lang.el/>
- Κούκουρα Δ. (1994) Ο ρόλος της ορθόδοξης γυναίκας στη σύγχρονη εκκοσμικευμένη κοινωνία, περ. Καθ' οδόν τ.9, σ. 37-45.
- Κούκουρα Δ. (2001). «Η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη Θεολογία» στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας τ. 11, Θεσσαλονίκη, σ. 191-198. [άρθρο σε επετηρίδα]
- Κρικρή Πλ. Αρχιμανδρίτη (επιμέλεια 2007). «Ο σύγχρονος ρόλος της Γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία». Πρακτικά της Α΄ και Β΄ Συνδιάσκεψης Γυναικών – Εκπροσώπων Ιερών Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Κλάδο Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος. [Πρακτικά]
- Ματσούκα Ν. (1990). «Η Εύα της θεολογίας και η γυναίκα της ιστορίας», περ. *Σύναξη* τ.36, σ. 5-15. [άρθρο σε περιοδικό]
- Πάσχου Π.Β. (επιμέλεια, 1990). *Νέον Μητερικόν. Άγνωστα και ανέκδοτα πατερικά και ασκητικά κείμενα περί τιμίων και αγίων Γυναικών*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα. [αυτοτελές έργο]
- Πέτρου Ιω. (2001). «Φύλο, κοινωνικοί ρόλοι, Ορθοδοξία στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα» στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας τ. 11, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 191-198 και 253-263. [άρθρο σε επετηρίδα]
- Στάμου Π. (1997), *Γρηγορίου Θεολόγου και Ιωάννου Χρυσοστόμου Παραινέσεις προς Ολυμπιάδα*, Αθήναι. [αυτοτελές έργο]
- Σταυρόπουλου Α.Μ. & Κουμαρόπουλου Στ. (2004). Η Συμβουλευτική Ποιμαντική Ψυχολογία και η ισοτιμία των δύο φύλων, Περ. «Εφημέριος» 2004, τ.10, σ.15-17 & τ.11, σ.16-18. [άρθρο σε περιοδικό]
- Σταυρόπουλου Α.Μ. (2004). *Ποιμαντική Γάμου, Οικογενείας και ισότητας των δύο φύλων*, Διδακτικές σημειώσεις, Εκδ. Παν. Αθηνών, Αθήνα. [διδακτικές σημειώσεις]
- Σταυρόπουλου Α.Μ. (2008) *Ποιμαντική Γάμου και Οικογενείας*, εκδ. Αρμός [αυτοτελές έργο]
- Τσάμη Δ.Γ. (επιμέλεια 1990-96) *Μητερικόν: διηγήσεις και βίοι των αγίων μητέρων της ερήμου ασκητριών και οσίων γυναικών της ορθόδοξου εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη (τόμοι 6). [αυτοτελές έργο]
- Χαραμαντίδη Αγ., Αρχιμανδρίτη (επιμέλεια, 2001). «Η Ορθόδοξη Γυναίκα στην Ενωμένη Ευρώπη», Πρακτικά Διορθόδου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Εκδ. Επέκταση, Θήβα. [Πρακτικά]
- Χιωτέλλη Κ. (1990) Η θέση της γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία, στο περ. «Σύναξη» τ.36 σ. 33-45.
- Χιωτέλλη Κ. (1994) Η συμμετοχή της γυναίκας στη ζωή και το έργο της Εκκλησίας, περ. «Καθ' οδόν» τ.9 σ. 113-122.

Ευαγγέλου Θεοδώρου, Για το θεσμό των Διακονισσών στην αρχαία Εκκλησία βλ., να βρώ έργο του